

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ז-ו

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ט

החוברת מוקדשת לרבי חיים ליברמן

ליו בלו ה-85

ISSN 0334-4754

כתובת המערכת:

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-הון" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

לטרסט ומפה: אפרת מיזליש

ה ת ו כ ן

5	תולדות אדם	יהושע ד. לבנון
13	רשימת כתביו של רבי חיים ליברמן	—
28	כתבי רס"ג, רה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה הי"א	נחמיה אלוגי
50	באורים בקטע גניזה	משה צוקר
58	חיבוריו של רבינו זרחיה הלוי בעל ספר "המאור"	ישראל תא-שמע
74	פירוש עשר ספירות ושרידים מכתביו של ר' יוסף הבא משושן הבירה	משה אידל
85	חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה הט"ו	צפורה ברוכסון
102	בית הדפוס העברי באדריאנופול במאה הט"ז	ישראל מהלמן
107	"פתרון חלומות" לרב האי גאון	יצחק יחלוב
121	ספר "דרך תמים"	חנא שמרוק
129	ספר "עץ הדעת" לרבי שמשון מזרפורגו	מאיר בנייה
145	צער הדפסת ספרים; מחזור קארפינטראץ	שמעון שוורצפוקס
157	סיפורי ההתגלות בספר "שבחי הבעש"ט"	אברהם רובינשטיין
187	כתבי יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם	יהושע מזנדישין
תגובות והערות		
198	שריד מכרוניקה עברית	אברהם דויד
201	תעלומת הדפסתו של ספר "הלכות מסים"	מאיר בנייה
204	לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדרות"	לאה בורנשטיין
209	"הדפוס העברי באוסטרהא"; תיקונים והשלמות	העורך
213	"פוארטס דל אוריינטה" — "שערי מזרח"	ברוך מבורך

יהושע ד. לבנון

תולדות אדם

רבי חיים ליברמן; האיש ומחקריו

בשבת "פרשת פרה" תרפ"ב שהה האדמו"ר מליובאוויטש רי"צ שניאורסון זצ"ל — במוסקבה, ובמאמרו על הפסוק "זאת תורה אדם" ביאר את ארבעת השמות שנקרא בהם מין המדבר: אנוש, גבר, איש, אדם, שהן ארבע מעלות זו למעלה מזו, והעולה על כללן היא מדריגת "אדם" המבטאת את שלימות המוחין והמדות. אחר השבת נכנס אל הרבי החסיד רי"מ אלפרוביץ בבקשת עצה היאך יחגך את בניו ברוח החסידות, והוא בתוככי מוסקבה של שנות העשרים! השיבו הרבי: "השמעת את המאמר ביום השבת? השמעת מהי בחינת 'אדם' ? ר' חיים ליברמן הוא במדריגה זו, אותו [שהיה אז במוסקבה] קח למחנך לבניך ויעזרך ה'".¹

ואני בבואי לכתוב "תולדות אדם" זה במלאת לו שמונים וחמש שנה לאוישו"ט (כ"ו בתמוז תשל"ז) אין לי אלא לחזור על דבריו של יצחק ריבקינד: "אין בידי לגולל את מגילת חייו. ממעט הוא בדברים על עצמו... משיחות קטועות, במשך שנים, נודעו לי לפעמים קצת פרטים, אבל אין בהם כדי מסכת חיים שלימה".² גם מרדכי קאסאווער מתנבא באותו סגנון, ובמסתו הארוכה על ר' חיים ליברמן וכתביו: "לא היה בידו להוסיף רבות על הצד האישי שהמשיך ונשאר הצד הנסתר שבאישיותו".⁴

לשרות שאין בידי לחדש הרבה במסכת חייו, אשוב ואסקרנה פרקים פרקים, תוך נסיון להצביע על קשריו עם עולם הספר בכל פרק.

רח"ל: "גולד בכ"ו תמוז תרנ"ב בעיירה פלעשצניץ, אחת מאותן עיירות שלא נטבעו

- 1 זאת שמעתי מר' רפאל הכהן איש מוסקבה (כיום בכפר-חב"ד).
- 2 י. ריבקינד, ר' חיים ליברמן איש הספר החב"די. הדואר, י"א תמוז, תשכ"ב (ובתדפיס מיוחד באותו שם ובאותה השנה).
- 3 מ. קאסאווער, ר' חיים ליברמן — צו די 75 יאר פון אן עניוה'דיקן למדן און פאָרשער, אידישער קעמפער, תשכ"ז, גל' 1716, 1718, 1721. המטה טיקרת את מאמריו של ליברמן ומתחלקת לפרקים: א) חסידות; חסידות און אידיש. ב) ביבליאָטעקעריי און ביבל-יאָגראַפישע פאָרשונגען וועגן אידישע ווערטער און אויסדרוקן.
- 4 עוד על ליברמן בלעקסיקאון פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, ובלקסיקון הספרות העברית של קרסל (אלא שהספר 'קשת גיבורים' שנסמך אליו בביבליאוגרפיה שם אינו ענין לכאן, ותגור ענין למנוח חיים ליברמן איש הפארווערטס').
- 5 בעת העסקנות המחתרית בבריה"מ של שנות העשרים הפך כנויו להיות "רחל" וכשם זה העניע בהתכתבויות החשאיות (הרב וויץ ע"ה היה רש"י, הרב אברמסקי ע"ה 'תוספתא', הרב יעקב קלמס ע"ה 'רבינו תם' והרב מ"מ גלוסקין ממינסק 'סדר הדורות'. לא נודעו גם 'הראב"ד', רחפארת גוסא' ועוד. לימים התפארו הבולשביקים כי פענחו את כל הכנויים מלבד שתי הגשים 'רחל' 'ישושנה' — הלא המה רח"ל והעסקן ר' יוסף רזין — שלא עמדו על זהותן...), ונשאר כנויו זה ב"בית הרב".

בחותרם ה"חסידות" או ה"מתנגדות" מאחר ולא היה בכחו של שום צד מהצדדים להתגבר על שכנגדו. ורח"ל גותן בהן סימן מובהק: רב אשכנזי ושוחט חסידי... ומשפחתו אף היא אינה הומגנית: אמו מצד המתנגדים ואילו אביו (ר' ראובן) חסיד חב"ד מובהק שהגהיג את ביתו ברוח זו. לא ידוע לי מיהו מסויים ממשפחתו של רח"ל שנטע בו את ה"חיבה יתירה" לספרים, אך לדבריו אצלם הדבר הוא בבחינת "מום משפחתי"⁶.

בשנים תרס"ה—תרס"ח בערך למד בלאזניא אצל הרב דשם ר' אברהם קלאצקין (בנו של הרב נפתלי הירץ קלאצקין בעל שו"ת "אילה שלוחה", מחסידי אדמו"ר ה"צמח-צדק" מליובאוויטש) שממנו שמע את האגדה הנאה על החומשים עם "אור החיים" דפוס שקלאוו תקמ"ה שהביאה בשמו⁷. שני מאורעות אישיים בחייו של רח"ל כרוכים בתקופה זו; האחד הוא יום הבר-מצוה שלו שנחוג בבית הרב קלאצקין, והשני—מאמר החסידות הראשון ששמע מאדמו"ר הרשב"ב זצ"ל, בהיות הרבי במעון-קיץ בציארנא-רוציא הסמוכה ללאזניא, ורח"ל נתלווה לרב קלאצקין שהלך לקבל את פני הרבי. ללא ספק היתה לשנים אלו השפעה על רח"ל בתחום הכרת ספרים וחיבתם, שכן הרב קלאצקין היה חובב ספרים בעל ספריה גדולה, עד כי בין המניעות שעמדו לו בדרכו לעליה ארצה בשנת תרפ"ח היתה העובדה שקשה היתה עליו פרידתו מאוצר ספריו שנבצר ממנו להביאו עמו⁸. ספריה זו עשתה לה שם, ובדיוק בתקופת למודיו בלאזניא בוצעה "עיסקת חליפין" גדולה בין הרב קלאצקין לבין הרי"צ מליובאוויטש (בחייו אביו האדמו"ר רבי שלום דובער זצ"ל) שהיה אף הוא ביבליופיל מעוררו.

רח"ל קנה לו שם טוב בשקדנותו ורצינותו, ומספר הרב יעקב לנדא (אב"ד בני-ברק), בנו של הרב דקורניץ, כי "נכבדות" דובר בו שרח"ל יבוא לביתם ללמדו תורה בתברותא, אך משום מה לא יצא הדבר לפועל.

השלב הבא הוא לימודיו בישיבת "תומכי תמימים" בליובאוויטש, במחיצתו של האדמו"ר רבי שלום דובער שניאורסון, אשר הטביע בו את חותמו הנפשי וקנאו לו לקנין עולם. בליובאוויטש ראה לראשונה את הביבליוגרף הנודע שמואל ווינר שבמשך שנה תמימה עשה שם בסידור ספריית הרבי, אך אינו יודע אם כבר אז נוצר הקשר האישי ביניהם, או שמא רק מאוחר יותר, בלנינגרד (כדלהלן). בני גילו של רח"ל מצבעים על שני מאפיינים באישיותו באותן השנים: התמדתו בלימוד הנגלה והחסידות, ודייקנותו בהעתקת מאמרי הרבי. שכן נהגו רבים מבחורי הישיבה להדיר שינה מעיניהם בליל אור ליום הששי, ורח"ל הקדיש זמן זה להעתקת מאמרים לצורך הבחורים (במחיר 20 קופיקות לגליון...), ורבים שחרו לקבל את העתקותיו שהיו נקיות ממחיקות ומשיבושים.

בכך קשורה אפיוודה נוספת מאותה תקופה. בין חסידי חב"ד ידוע פירושו של אדמו"ר הרשב"ב נ"ע למאמרו של אדמו"ר הרש"ו על הקדמת התקוני-זהר "פתח אליהו",

6 שמרעה שמעתי כי ר' משה ליברמן איש טשאשניק, מחסידי אדמו"ר ה"צמח-צדק" ומתבר הספר החב"די 'פני משה', ווארשא תרמ"א (ועוד ממנו בכתובים פירוש רחב על המדרש רבה, כ"י ירושלים 806 4°) הוא בן משפחתו, אך לרח"ל עצמו לא ידועה קירבה משפחתית ביניהם.

7 קרית-ספר כ"ה, תש"ט, עמ' 317—318.

8 זאת למדתי ממכתביו וממכתבי אחיו הרב אליהו קלאצקין, אשר בארכיון משפחתם שבספריה הלאומית מס' 932 4°.

פירוש זה כתבו האדמו"ר בשנת תרנ"ח, אבל הוא שמרו לעצמו ולא חשב להראותו לחסידיו או להפיצו ביניהם. אך עוף השמים הוליד את הקול, ובכגון דא אין תאוותם של החסידים יודעת גבולות, ובדרך-לא-דרך הצליחו להניח ידם על כתב-היד⁹ לשעה קלה ונתנהו בידי רח"ל שיעתיקו בוריות ובדייקנות. המבצע נשאר זמן מה בסוד, אך לבסוף גונב לאזנו של מנהל הישיבה — הרי"צ בן האדמו"ר — ורח"ל נקנס בהרחקה ממטבח הישיבה למשך שבוע ימים, ובמשך שבוע זה חסכו בחורי הישיבה מזון מפיחם וסיפקוהו לו...

כעבור כמה שנים נמצא ראוי לדבר ע"י האדמו"ר מוהרש"ב, הטיל עליו שליחות חינוכית-חב"דית במדינת גרוזיה ששם מצאה אותו המלחמה העולמית הראשונה. חזר משם ונתאחד עם האדמו"ר וביתו שעקרו בינתיים לראסטוב שעל הדון, וזכה לקירוב הדעת מהאדמו"ר עצמו שהפקיד בידיו את משימת העתקת ספרו הגדול "המשך תער"ב" שנכתב בכמה מהדורות רצופות הגהות ותיקונים שרק מעתיק מומחה כרח"ל היה ביכלתו לבצע זאת בבטחה ובדייקנות לשביעות רצון הרבי. גם נתלווה אל האדמו"ר בכמה נסיעות פרטיות שערך באותה תקופה.

מוהרי"צ — בן האדמו"ר — אף הוא שם עינו לטובה על רח"ל והכניסו בסוד ענייניו הציבוריים, ומינהו לחבר "ועד הפועל" של אגודת תלמידי הישיבה, שהוא עצמו — הרי"צ — עמד בראשו.

בתום המלחמה ציידו האדמו"ר במכתב המלצה אל הגביר החב"די גור-ארי באודיסה, ורח"ל "נתקבל לעבודה בבית חרושת כתרים ומגן לפעולתו האחרת, החבדית" — כדברי ריבקינד. ידוע כי סביב ביח"ר זה נוצרה קהילה של העובדים והמתפרנסים ממנו, ורח"ל היה מעין "משפיע רוחני" לציבור זה, וחזר בפניהם מאמרי חסידות מדי שבת בשבתו.

בשנת תרפ"ב נמצא רח"ל במוסקבה, ובראשית תרפ"ה נפגש בלנינגרד עם האדמו"ר מוהרי"צ שהציע לו להצטרף אליו כמוכירו האישי בעבודת הכלל. רח"ל מקבל את ההצעה ומאז לא זזה ידו מידי האדמו"ר ר"עד תש"י [שנת הסתלקות מוהרי"צ] היה רח"ל מזכירו, יד-מיניו ואיש סודו של מהרי"צ, כרוך אחריו ודבק בו בקשר נפשי ואהוב עליו כבן" (ריבקינד).

בתקופת לנינגרד הכיר מקרוב את הביבליוגרף שמואל ווינר שאת ספרייתו הפרטית רכש לו הרבי ריי"צ (אחרי שהבולשביקים הניחו ידם על ספריית אביו מוהרש"ב ולא החזירה עז). הכרות זו סייעה רבות להכשרתו הביבליוגרפית של רח"ל, הן ממגעיו הישירים עם ווינר בהיותו מבאי ביתו ומן היחידים שווינר לא חשש לפתוח לעיניהם את רשימתיו המקיפות שהכין לשם תיאור הדפוסים העבריים בכלל ותולדות הדפוס העברי ברוסיא-פולין-ליטא בפרט¹⁰, ובהודמנרות אלו קיבל ממנו הערות וידיעות חשובות שחלקן צוטטו בשמו במאמריו של רח"ל, ונוסף על מה שהורהו בעצמו, שידלו ווינר ועודו להשתלם בלימוד הביבליוגרפיה ולעסוק בה, מאחר — ולדבריו — רק חובב ספרים אמיתי מסוגל להיות ביבליוגרף הראוי לשמו,

9 ראה ביאורו של האדמו"ר מליובאוויטש שליט"א על "מנהג ותיקין" זה של החסידים בלקוטי-שיחות' כרך ב' עמ' 514.

10 ראה במאמרו של א. מרכס על ש. ווינר (הדאר, 12.4.29). אגב, מארכס כותב שאינו יודע מה היה בעוכריו של ווינר להשלים את מלאכת 'קהלת משה', אך רח"ל שמע ממנו כי משמת חוליו בשנת 1911 וקובצוב נתמנה תחתיו לפקח על עבודתו של וינר, לא

ומשהכיר בו ברח"ל כי ניחון במדה גדושה של חיבת הספר, היה בטוח בו שעל דרך זו תהיה תפארתו.

מפליא והמיון בתכונות עבודתם של שני ביבליוגרפים אלו, ההקפדה הדקדקנית על קיצו של יד ותשומת הלב ל'פכים קטנים', ההסתמכות על מראה עינים בלבד ולא על רישומי ביבליוגרפים קודמים (כמדומה לי שזוינר הוא הביבליוגרף היחידי שרח"ל מרשה לעצמו להסתמך על רישומיו — בספרים שרשם ממראה עיניו — כי הכרותם הוכיחה לו שכדאי הוא לסמוך עליו); החיבה לדפטי רוסיה-פולין; דברים שכתב וזינר על עצמו (בהקדמתו ל"רשימת הגדות-פסח") תואמים הם להפליא לדמותו של רח"ל: "...חסתי על הקקיון הזה... הספרים הקטנים הגדפסים בעד המזן העם הנגשים, שלא קנו עוד להם זכות אורח בהביבליוגרפיה העברית, ולי מה יקרו הדברים של מה בכך האלה... גם רושמי הספרים, הכי נכבדים... מביטים בעין צרה על התוצאות השונות מספרים הגדפסים "פעמים רבות", וכיותר ספרי-עם, ושרי-עם, מוסר ותפלות וכדומה... החסרון הזה ירגישו ביותר, אלה העוסקים בתולדות הדפוסים העבריים...".

וכן דבריו (שם) על הידוע ספרי: "לו יכולנו להבין ולהרגיש שיח שפת כל ספר עתיק יומין, אז נוראות ונפלאות שמענו... זה תולדות ספר עתיק יומין הבא לידי מבין וידוע בספרים עתיקים, הקודא בין השטין יותר ממה שכתוב בספר" — שאלו מן הדברים המאפיינים את כתיבתו של רח"ל, כמו שרמזנו להלן.

הכוס שעברה על הרבי נ"ע במאסרו בשנת תרפ"ז לא פסחה גם על רח"ל. בזכרונותיו על רגעי מאסרו (המצוטטים ע"י ריבקינד) רושם הרבי: "הי ברור לי, כי מוכירי מר חיים שיחי' ליבערמאן כבר ידע הוא מאת הנעשה במעוני, ובודאי כי בעיר את כל הכתבים אשר יוכלו לאשם אותו בתור מזכירי, ומה טוב הי' אם הי' עוזב את מעוני עד יעבור זעם... כי הוא האחד אשר הי' יודע להמשיך העבודה, כי מכיר ויודע הוא מה שצריכים לעשות". נתקיימה תקוות הרבי כי רח"ל ישמיד את הכתבים, ואמנם כשהתפרצו הקלגסים לביתו רצו ישירות לעבר התנור הבער והפטירו באכזבה כי "כבר אחר המעשה". אולם המחצית השניה לא נתקיימה, ורח"ל נאסר אף הוא. הרבי לא ידע ממאסרו של מזכירו עד היום שבו הביאו לו לכלאו את ספריו, וראה כי ספר המשניות אינו אלא זה של רח"ל, ומזה הבין שגם רח"ל אסור ב"שפאל-יארקא"¹⁰. פגישתם הראשונה הייתה במשרד בית-האסורים טרם ששלחום כל אחד למקום גלותו, הרבי לשלש שנות גלות בקאסטראמא, ורח"ל לשלש שנים בטמבוב¹¹. רק לאחרונה גילה רח"ל פרטים על "ספרייתו" בגלות זו: "...כשנתחייבתי חובת גלות לעיר שכמעט כולה נכרים, הכילה כל ספרייתי ששה ספרים הללו: (1) חומש. (2) משניות. (3) ילקוט שמעוני. שלשתם הוצאת "חורב". (4) סידור תפלה נוסח חב"ד, דפוס רוטטוב ע"נ דון. (5) תהלים חסר שער. (6) תניא דפוס ווילנא, חסר שער"¹².

היו השנים נוחים זה לזה, וכשסיים ויגר לרשם את האות כ' התפטר מעבודתו (על "התנגשות" בין השניים בשנת 1913 ראה אצל א.מ. הברמן, אנשי ספר ואנשי מעשה, ירושלים תשל"ד, עמ' 61).

10 פרשה זו מסופרת באריכות בחוברת "די יסורים פון ליבאוויטשק רבין אין סאוועט-רוסלאנד", ריגע 1930, עמ' 49—50 (חוברת אגונימית זו חוברת עיי העתונאי אלימלך סלמן הי"ד).

11 ראה סיפורים בשם רח"ל, ב'שמעות וסיפורים', כפרי-חב"ד תשל"ו, עמ' 302—303.

12 עלי-ספר, א, עמ' 134.

אחר שהרחירו יצא עם הרבי ללטביה (ריגא), בתקופה זו הדפיס את מאמריו הראשונים ודא"ג שומעים אנו באחד מהם כי עסק שם גם בסידור ספריה מסויימת¹³. דרכו ממשיכה עם הרבי לניו-יורק, וחזרה לאירופה, ווארשא, ואטוואצק.

מעיסוקיו הביבליוגרפים בתקופה זו הגיעונו ידיעות על שני פרויקטים שעמל עליהם אך פירותיהם לא ניתנו: הביבליוגרף ר' חייקל לונסקי הי"ד מוילנא ערך ביבליוגרפיה מפורסת לדפוסי וילנא-הורודנא, ד"ר י. ריבקינד ערך לה השלמות מהנמצא בספרית הסמינר בני. ויבדלח"ט — רח"ל — השלים מספרים הנמצאים בספרית ליובאוויטש. רשימה זו (הדורשת מומחיות רבה להכנתה, שכן כרוכה היא בבעיות זיהוי שאין כמותן בדפוסים אחרים, ובעיקר הבחנה בין טפסים שנדפסו קודם גזירת תקצ"ו להנדפסים אחריה) עלתה באש בהפצצת ווארשא¹⁴. בארכיונו של ריבקינד אשר בספריה הלאומית בירושלים (מס' 1281 4°) נמצא מכתב מרח"ל אדות הספר "נחל אשכול" שפרידברג רשמו כדפוס [קרמניץ], ורח"ל כותב: "ברשימותי לתולדות הדפוס ברוסא ופולין (שלצערי נשרפו כלם בווארשא) הארכתי בזה שלוח"מ ומעולם לא נדפס בקרמניץ אלא בדובנא". איני יודע מה היה היקף רשימות אלו, ושמא היו בבחינת ספר על נושא חשוב זה, וחבל על דאבדין.

המלחמה העולמית השניה מוצאת את הרבי ומזכירו בווארשא המופצצת. רח"ל מצליח לצאת לריגא ברגע האחרון, ומשם מנהל התכתבות עם אנ"ש בארצה"ב, ובכך מצליח להציל את הרבי ומשפחתו מפולין, ולאפשר להם הנסיעה לארצה"ב. רח"ל נפגש עמם בריגא ויחדיו הפליגו לאמריקה¹⁵.

עשר שנות חייו של אדמו"ר הריי"צ בארצה"ב (ת"ש—תש"י) הצטיינו בפעילות בעלת היקף ללא תקדים, חרף המגבלות הגופניות הקשות שהכבידו עליו ביטוריהן. עקב כך גבר פי כמה עומס העבודה של רח"ל, ונטל זה איפשר לו "עיונים ביבליוגרפיים" רק בשעה שאינה לא-יום-ולא-לילה, שעה היפה לכתבת רמזים בפנקס הרשימות, אך לא די בה לבגין מאמר שיהא לטעמו. עבודתו כמזכיר נעשתה ללא דופי (תמיחני אם היה עוד אדמו"ר שהותיר אחריו ארכיון התכתבות כל-כך גדול וכל-כך מסודר), אך "כרמ שליו" עשה בשנים אלו פרי מזעט בכמותו.

*

אדמו"ר הרש"ב זצ"ל התבטא פעם: "זה ספר תולדות אדם — תולדותיו של אדם הרי הם ספר בפני עצמו"¹⁶, ובתולדותיו של רח"ל נוכל להמליץ בכך משמעות נוספת, שהוא והספר היו לאחדים, ובתיאור תולדות ספרייתו נמצאנו למדים עליו עצמו.

כבר סופר לעיל על ספרייתו של ש. ווינר שהיתה ליסוד "ספרית ליובאוויטש" החדשה אחר שהישנה הוחרמה ע"י הקומוניסטים בשנות ההפיכה. רח"ל הופקד על ספריה זו, והוא לא נתן לה לשקוט על שמריה ובידי האמונות טיפחה בידע באהבה ובמסירות והצליח ליצור ספריה בעלת שם שבתחומים מסויימים יתכן ואין שניה לה.

13 ר' יחוא"בלעטער, 6 (1934), עמ' 174.

14 אם זכרוני אינו מטעני שמעתי כי המאמר נועד ל"יובל-בוך סון פראפ' פאריץ פון דוקער-ארבעטער אין ווילנע" (1936), אך משנכחו הללו כי הרשימה מורכבת רובה ככולה מספרים "מסורתיים" החליטו שלא להדפיסה, והתזירה.

15 ראה 'שמעות וסיפורים' הנ"ל עמ' 231—236.

16 מובא בס' השיחות קץ ה'שית (ברוקלין תשט"ז) עמ' 156.

ככל ספריה הראויה לשמה יש בה מאות רבות של ספרים חשובים מראשית תקופת הדפוס (וקודם המלחמה היו בה כארבעים אינקובולום), אך עיקר פרסומה בא לה דוקא בשל דפוסי רוסייה-פולין-הונגריה ובשל ספרי האידיש החל מתראשונים שבהם ועד לספרי א. מ. דיק. רח"ל השקיע מאמצים כבירים בשאיפתו לשלימות אוספים אלו, וזאת בשעה שהיחס לספרים מסוג זה היה — כהגדרתו — כאל בניס חורגים, וספרן שמכבד את עצמו אל לו להתעסק בהם אלא רק בדפוסי ויניציאה וקושטא... עמדה לו רח"ל אהבתו לספרות-ישראל, והצליח להציל אלפי ספרים שלא תשומת לבו לא נותר זכר להם בשום מקום.

זכרונו המטפלא ועינו החדה סיעוהו לרכוש ספרים בעלי שינויים טיפוגרפיים או שנויי הסכמות והקדמות, זיזים ותיקונים שונים, המי שמכיר ספריה זו רק ע"י הספרים שמייצגים אותה ברשימותיו-השלמותיו של רח"ל, מקבל את הרושם כאילו כל ספריה זו מורכבת מספרים יחידאיים, משונים וקוריוזים...

*

לא לי לכתוב הערכות על אישיותו של רח"ל או על כתביו. אך דבר אחד סבורני שמן הצורך להסבירו. כל המכירו אישית או כל הבא עמו בכתובים עומד משתומם מול היקף ידיעותיו העצום¹⁷ ושטחי התעניינותו שאינה יודעת גבולות¹⁸, החידור-שים הנשפעים ממנו כלאחר-יד, ספרים אנונימיים שגילה את מחברם, פרטים בלתי ידועים בחייהם של אישים וסופרים — והרי בכל חידוש וחדוש יש בכדי נושא למאמר שלם! ויפה אמר ד"ר י. שאצקי שבעצם מן הראוי היה לשכור אדם שילך בעקבותיו של רח"ל דרך קבע, וירשום כל מלה היוצאת מפיו...¹⁹ ומדוע זה יצפנם בבטנו?

קושיה זו נשאלה פעמים רבות, וכל אחד מתרץ לה לפי דרכו²⁰. לדעתי נעוץ הפתרון לכך בתכונת אופי המאפיינת אותו מרוב החוקרים. בנוהג שבעולם, חוקר שמיצה נושא לאשורו ויש בו כדי חידוש, הצעד הטבעי הבא הוא פרסום חידושו, ולא מן הנמנע שכל שלבי המחקר לא היו אלא אמצעי להגיע למטרה — הפרסום. אך רח"ל רוח אחרת עמו. אין הוא יודע לאות במחקרו, סקרנותו האינטלקטואלית אינה נותנת לו מנוח, ישנן בעיות וחקירות המטרידות אותו שנים על שנים, וברגע הגדול שמזדמן לו הפתרון — בא קץ הפרשה. סרו ספיקותיו, העקוב היה למישור, והנושא ירד מן הפרק! שלב הפרסום ניצב מעבר למחסום-גנפשי שדרושים מניעים חיצוניים שישכנעוהו

17 ר' במאמריהם וצ"ל של ריבקינד וקוטובר. אחד מידידי הקרובים של רח"ל, הרב ריבקינד ע"ה (מראשי ישיבת טעלו בני. ומחבר 'אשכבתא דרבי' ו'תפארת ציון' על הש"ס) כותב עליו: "ידידי מנער המצוין בכשרונותיו העלויים, סיפא וספרא רבא, ואשר נהירין לו כל שבילי הספרות העברית בספרי הלכה ואגדה, וספרי חסידות ומזקר החכמת ישראל כו" (אשכנזי, עמ' 73). ראה גם מאמרו של א. צייטלין ב'טאג', 18.7.52, ושל ג. גורדון, שם, 20.7.52. במאמר האחרון נמצאת התבטאותו של פרופ' ש. ליברמן כי הוא "חסיד של חסיד — חסידו של ר' חיים ליברמן...".

18 בנוסף למיגוון הנושאים שבפרסומיו, שולח רח"ל את ידיו עוד בשטחים שונים ומשונים. ראיתי מכתב ממנו שאם נתרגמו לשפת הפרסומים נקבל: "שירים של היינה, שיללער ולירמתטוב בתרגומיו של הקראי אליהו קאזאן, שלא נרשמו בביליוגרפיות". ד"ר י. מהלמן מספר על התכתבות מעניינת שניהל עם רח"ל בנושא השתלשלות תארי ה'קיריה': קיסר רומי, קיסר אשכנז, קיסר אוסטריה המעבר מ'קיסר אשכנז פראנץ השני' ל'קיסר אוסטריה פראנץ הראשון'.

19 ר' במאמרו של גורדון שבהע' 17.

20 ר' במאמרים שנרשמו בהע' 2—4, 17.

כי חובתו להוציא את חידושו לרשות-הרבים. לא-פעם סח הוא כי רק בדברי-תורה מציינו שאסור למנוע בר, וגם ההדפסה יש בה משום "שפתותיו דובבות", אך בחקיי-רותיו די לו שסקרנותו באה על סיפוקה, ומה מיניה יהלך אם הרבים לא ידעו את כל הידוע לו?

אך כאן חלוקה גישתו בין "מותרות" לבין "הכרחיות". הוא אינו מוכן להתאמץ רק לשם סיפוק הלוקסוס של הנאת הקוראים. אך לא יחסוך מאמצים להבהרת דברים הנראים לו כחיוניים. ספר כי יירשם שלא כראות ועלול לגרום להטעיה, או ספר כי ייעדר מרשימה וקיים חשש שמא יאבד זכרו — זו פעולת הצלה שרח"ל ראה עצמו כחייב בביצועה. השריפה שכלתה מאות ספרים בספריית הסמינר בני. בשנת 1966, וכן אבדן ספרים מספריות שונות, יצרו אצל רח"ל תפנית בדרכי כתיבתו, ומאז הוא מתמסר יותר להעלות על הכתב (חלקם לפרסום וחלקם למשמרת) תיאור ספרים נדירים ובכך לתת להם שם-ישראיתי בארץ במקרה והספרים עצמם יאבדו מתוך הקהל.

סתם ביבליוגרפיה "יבישה ומשעממת" — כרטיסנות כלשונו — אינה אהדה עליו, ולכן לא נמצא שום נסיון מצדו לרשום דפוסי עיר פלונית, אלא רק "השלמות ותיקונים" למי שכבר עשה את עיקר המלאכה, אך זו לקחה בחסר. וברשימות אלו עושה הוא ככל יכלתו לתת להן "כחל ושרק וקצת מטעמים" למען לא תקוץ בהם נפש הקורא, וכן גם ברשימת ביבליוגראפיות אלו — כבשאר מאמריו — מתפרצת מבין השטין אהבתו לספר, יחס נפשי ואישי לכל פריט ביבליוגרפי. בהשתדלותו שכל ספר יתרוג מבחינת "מספר" נוסף גרידא, מקלף הוא ממנו את קליפתו ואזי משמש ספר זה כחלון להסקיף בעדו אל ההסטוריה והתרבות העומדים מאחוריו וחבויים בין דפיו. כך מצליח רח"ל להפח רוח חיים גם ב"עצמות היבשות" של רישום ביבליוגרפי, והופכו למאמר מהנה, מאלף ומרחיב אפקים.

כתיבתו אינה באה לו בנחת ובקל. "אין אומן בלא כלי אומנותו" ואף הוא משתמש בספרי הביבליוגרפים שקדמותו, אך נסיונו למדוהו שאין להסתמך על רישומיהם²¹, ועד שהספר עצמו יהיה למראה עיניו לא יקבל את דבריהם אדותיו (יצא מכלל זה הוא ש. וינר, כנ"ל, שעל דבריו מוכן רח"ל לבנות יסוד), וגם זו סיבה נוספת להאטת קצב פרסומיו, הן מחמת הקושי שבהשגת כל הספרים הנחוצים לאותו ענין, והן מחמת הזמרתו על עצמו — יותר מהתמרתו על אחרים²² — ויראתו שלא יהיה כאחד מהם ושלא ישתררב לדבריו דבר שאינו מדוקדק בתכלית שישדי תיכלא בכליה.

נושא נוסף שרח"ל ראה חוב לעצמו לכתוב עליו הוא כשנוכח בפגיעה בלתי מוצדקת בתנועת החסידות ובמנהיגיה. מסוג זה הם מאמריו על "הדפוסים החסידיים"²³ ו"החסידות האידיש"²⁴. ביותר בא הדבר לידי ביטוי בסדרת מאמריו "כיצד חוקרים חסידות בישראל"²⁵. ריבקינד וקוסובר מטפלים ב"קו החדש" שנקט בו בויתוח זה,

21 על ביבליוגרף מסויים דבריו באחד ממאמריו כי "שבקיה למהימנותיה", ועל אחרים אומר הוא שלמרות שספרייהם מרובים, אך תועלתם מועטה עבורו כי חובה עליו לבדוק אחריהם בכל פרט ופרט הנצרך לו.

22 כשבאה לפניו שאלה מעורך קובץ מסויים, איזה מאמר ממאמריו של רח"ל עליו להעדיף ולהדפיסו בהקדם, השיבו "תקן טעות של עצמי קודם לתקן טעות של אחרים".

23 ר' מס' 23 בביבליוגרפיה.

24 ר' שם מס' 19.

25 שם מס' 30, 38, 41, 52.

מעטרים אותו בתואר "פולמוסן" ומצטטים בהנאה את דבריו התריפים. אך הקרובים אליו יודעים עד כמה לא שש רח"ל לכתובת מאמריו אלו, ועד כמה ציערו תו הפולמוסן, בו בזמן שכתבתו זו היתה, כדבריו, כורח השעה בלבד שאילצהו לצאת מגדרו ולמחות נגד סילופים הנעשים, לדעתו, באיצטלה מדעית²⁶.

*

פרק נכבד כשלעצמו הוא חלקו בעבודותיהם של אחרים שלהם הושיט מלא חפניו סיוע נדיב-לב. בטוי לכך ניתן במאמרי ההערכה שזכרו לעיל, ואיני בא אלא להתנצל על המדור "דברים בשמר" שבסוף הביבליוגרפיה שלו. אין בו כדי לשקף ולו אף במקצת את תרומתו לאחרים. לא רק שנעדרים מרשימה זו אלו שלא הזכירוהו על דבריו (הדוגמא הבולטת היא זו שמביא ריבקינד: "כגון י.ש. ע"ה, שבשלשת כרכיו געשיכטע פון יידן אין ווארשא... לא הזכיר אפילו דיבור אחד את העזרה הספרנית הביבליוגרפית הגדולה שקיבל מרח"ל, שלו חלק גדול בבקיאותו של המחבר") אלא גם אותם שזכרוהו אינם יודעים לי, ומן הגמגע לבצע רישום מלא מסוג זה ללא עזרתו של המחבר, וכמדובן שרח"ל לא יקדיש מומנו לכגון דא. חששתי שמא יהיה ברשימה דלת הכמות משום מיעוט דמותו, ומאידך לא רציתי לחשמיט מתחת ידי הערות חשובות בעלות ערך כשלעצמן, ולא להסתיר את השתתפותו בפרוייקטים גדולים כמילון האידיש השלם. או חלקו בספרו התשוב של י. ריבקינד 'אידישע געלט', והכף הוכרעה לטובת הרשימה, שלמעשה אינה אלא רישום סמלי, מעין מידגם של סוגי סיוע למחברים.

*

עסקנו בתולדות-אדם' אך לא ב'אדם', במה שלא כתב ולא פרסם, ולא במה שכתב ופרסם (או לא פרסם, כגון חיבורים תורניים שבאמתתו). אין לנו אלא לייחל שרח"ל עצמו יכתוב את 'ספר האדם' שלו, זכרונותיו האישיים, הן משנות פעילותו עבוד הכלל שאך בעבר היתה השתיקה יפה להן, והן זכרונותיו החויותו הברוכים בספרים טופרים וספריות, מכרי ספרים ואספניהם. אלו איחולינו לנו, ולר' חיים ליברמן עצמו נאתל אריכות ימים ושנים טובות, בריית גופא ונהורא מעליא בלימד תורה לשמה, ונאמר כי בי ירכו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים.

אמר הכותב: בדי עמל בניתי את הביוגרפיה של ר"ח ליברמן מצידוף פרטים שהצלתי מפיו בהודמנרות שונות, וכן מדיעות שמסר לי ד"ר י' מהלמן על סמך הכרותו האישית עם רח"ל. דברים המבוססים על זכרונות עלולים הם לשיבושים, ואם שגיית תהא זו התנצלותי.

26 רח"ל גם סירב בתוקף לחוגים מסוימים שביקשו רשותו להדפיס את "כיצד חוקרים חסידות בישראל" בקובץ מיוחד ולהפיצו ברבים, כי די היה לו בגילוי-דעת חד-פעמי שיגיע לדיעת החוקרים, והבוחר יבחר.

תולדות אדם

רשימת כתביו של רבי חיים ליברמן תרצ"ג

1. וועגן די אויסגאבעס פון "שבחי בעש"ט" אין יידיש. ייו"ב 5 (1933) עמ' 406—407.
מטיף על ז. רייזין (ייו"ב 3), ומצביע על שלש מהדורות של "שבחי הבעש"ט" באידיש שנדפסו בשנת תקע"ו.
2. צו דער ביבליאגראפיע פון "מרדכי און אסתר". ייו"ב 5 (1933) עמ' 407—408.
תיאור מהדורה נוספת על אלו שרשם נ. פרילוצקי (ייו"ב 5). וראה י. ריבקינד, ייו"ב 36 עמ' 198 הע' 17.

תרצ"ד

3. "דער בלומענגארטען" — א אומבאקאנטע יידישע צייטשריפט. ייו"ב 6 (1934) עמ' 174—178.
שני גליחות מכתב-העת ש"ל בלבוב, 1878. וראה הערת י. שאצקי בייו"ב 8 עמ' 92.
4. על הסודר "תפלת גהורא השלם". ק"ס י"א (תרצ"ד—תרצ"ה) עמ' 132—133.
בירור שנת החדשה למקומן, וזהות המלקט (בהמשך למאמריהם של י. ריבקינד; א. יערי; א. שטרן בק"ס ט"ו).

תרצ"ה

5. וועגן אַרגינאַל פון "משל ומליצה". ייו"ב 8 (1935) עמ' 88—89.
מזהה את המקור העברי בחיבור "זאת תורת האדם", ומתקן טעות הרשום הקודמים. וראה להלן, מס' 91.

תרצ"ז

6. ביבליאגראפישע באַמערקונגען. ייו"ב 11 (1937) עמ' 92—94.
(1) מקומות רבנותו של הרב לוי"צ מברדיצ'וב חמניהם (וראה גם להלן, מס' 20);
(2) תרגומי "שבחי הבעש"ט" לאידיש (תיקון לדברי א. יערי בק"ס י"ב) והוספה למאמר "דפוס קארעץ" של א. טויבר (ק"ס א'; ב'; ד').
7. צו דער געשיכטע פון די יידישע דרוקערייען אין פוילן. ייו"ב 11 (1937) עמ' 94.
הערות לביקורתו של פ. קאן על "תולדות הדפוס העברי בפולניה": (1) בית דפוסם של האחים לודיא; (2) דפוס נוסף בוויילנא.
8. לתרגומים של "אגרת בעלי תימים" ליוונית. ק"ס י"ד (תרצ"ז—תרצ"ח) עמ' 272.
תרגום נוסף (ווארשא תרמ"ה) על אלה שרשם א. יערי (ק"ס י"ג).

תרצ"ח

9. לתולדות הדפוס בלאשצוב. ק"ס י"ד (תרצ"ז—תרצ"ח) עמ' 553—554.
הוספות ותיקונים לרשימתו של א. יערי (ק"ס י"ב). תגובתו של א. יערי — בשולי המאמר שם. וראה גם מס' 12.
10. תקון. ק"ס ט"ו (תרצ"ח—תרצ"ט) עמ' 136.
פרטים על בעל ה"תורת חסד" מלובלין, ותיקון טעויות אצל רושמי ספריו.

11. מלואים לביבליוגרפיה של הגדות-פסת. ק"ס ט"ו (תרצ"ח—תרצ"ט) עמ' 258—263.
34 הגדות (13 מקומות דפוס) שלא נרשמו אצל וינר, יערי דוקר.

ת ר צ " ט

12. עוד ספר מדפוס לאשצוב. ק"ס ט"ז (תרצ"ט—ת"ש) עמ' 140.
הוספה על רשימות יערי (ק"ס י"ב) וליברמן (מס' 9 לעיל).
13. צו דער ביבליאגראפיע פון א.מ. דיק. ייור"ב 14 (1939) עמ' 171—174.
(1) "הבהלה" שהדפיס ש. גינבורג ב"העבר" נדפסה מכבר ב"המליץ" ע"י אבן רשיד [הייל נח שטיינשניידר]; (2) הפולמוס על זהות מחברו של "האורח", ותיקן לרישומי הביבליוגרפים וראה י. ריבקינד, ייור"ב 36, עמ' 223 מס' 113—115; (3) "גר הצדק" תורגם ע"י דיק ולא חובר על ידו (וראה י. ריבקינד, שם, עמ' 219 מס' 45, וש. ניגר, שם, עמ' 234—236); (4) התרגום לאידיש שב"דברי חכמים — ספורי חכמי יוון", נעשה כנראה ע"י דיק (בהערתה מאששת המערכת הנחה זו, על סמך הטופס שבספריית ייור"א).

ת ש " ב

14. דער מחבר פון "יידישן פאר-פסת". ייור"ב 19 (1942) עמ' 130—134.
משך חיבתו ע"י מ. שצקס הדפסתו על שם מ. זליקוביץ' (והקשר בין זליקוביץ' לספר "ילקוט הרועים"). — השווה ג. קרסל, מיהו מחבר הספרים "ילקוט הרועים" ודער יידישער פאר פסת", ק"ס י"ח עמ' 111—112.

15. הוספה צו ד"ר י. בלאַכס ארטיקל "א פאָשקוויל אויף דער סטאַמבלער יידישער קהילה", ייוואַ בלעטער XVIII, 2, זז, 49—68. ייוו"ב 19 (1942) עמ' 138.
הפרסים "מסר לבני עולה" הופיע בעתון "קול מבשר" כמכתב מקונסטנטינופול, אך החתימה מ ל "ע אינה אלא ר"ת מסר לבני עולה.

16. לאות ולזכרון, תולדות "בר-מצוה" והתפתחותו... בצרוף ביבליוגרפיה עם הערות מאת יוזף ריבקינד. ניו-יורק (בדפוס האחים שולצינגר) תש"ב.
"...אני מצא לחובה נעימה להזכיר לטובה ולברכה את הספר ר' חיים ליברמן, שפתח לפני את ספרית הרבי מליובאביץ לרווחה, והמציא לי ביד רחבה ובעין יפה את המספרים הבאים...". (שם, עמ' פ"ו הע' 11, והולך ומנה 31 מספרים).

17. צו ל. בערו: "אריטמעטישע לערנביכער אין יידיש, 1699—1831", "ייוואַ-בלעטער", ב א, 59—79. ייור"ב 21 (1943) עמ' 355—356.
(1) חלקו האידי' של "ספר מלאכת המספר או מלאכת מחשבת" אינו מתייחס ללימוד החשבון ואינו קשור כלל לר' אליהו מורח; (2) תיאור "מלאכת מחשבת", ברדיצ'וב תקפ"ח, וממנו שהספר אינו אנתומי כפי שהפך להיות במשך השנים; (3) מהדורת ווילנא 1864 אינה מר' אליהו מורח, ויש בה חלק נוסף מא. מ. דיק.

18. די צוויי איבערדרוקען פון בליצן אין שמידס ווינער דרוקעריי. ייור"ב 22 (1943) עמ' 113—117.

מתקן את צינברג הסבור כי תרגום התנ"ך של בליץ לא נדפס שנית, ומראה כי חזר ונדפס פעמיים ע"י אנטאן שמיד, אך לא נרשם ע"י הביבליוגרפים כתרגומו של בליץ. הסיבת ההדפסת תרגום זה על התרגום הפופולרי של ה"מגיד" ועל תרגומו של מגולסון. משער מיהו שכתב את ההקדמות להוצאות אלו, ואגב כך מחבארים כמה פרטים בהשתלשלות הדפסת ה"מגיד".
ראה תיקון-טעות בייור"ב 23 עמ' 156.

19. צו דער פראגצ'ע וועגן דער באציונג פון חסידות צו יידיש. יי"ז"ב 22 (1943)
 צ"ב 201—209
 בארן און דער. כי החסידות השתמשה בשפת היידיש כאמצעי תעמולה. סוד הנלוותם של
 "הבדל והבדלים" באידיש רחוקות יסגרי. (וראה דברי י. ריבקינ, הראר ד' סיון תשכ"א,
 צ"ב 483). ראה תיקון-טעות ביי"ז"ב 23 עמ' 156.

20. הערות ביבליוגרפיות!]. ספר היובל לכבוד פרופסור אלכסנדר מארכס. בערי-
 כת דוד פרידל, גימיוזיק תשי"ג, עמ' 15—22.
 א) לתולדות ר' לוי יצחק מברדיטשוב ז"ל. מתקן את קביעותיו של
 דיבוב בזה סוד ערי רבנותו של רלוויץ, ומסיף פרטים והנחות (מאמרו הגיל מס' 6,
 ראה גם: מ. רילנסקי, חסידים ותנועות, ירושלים (הסיל), ח"ב עמ' 358 הע' 6.
 ב) לתולדות הדפוס ברוס"א. הספר העברי הראשון שנדפס במדינת ליטא
 הוא הספר "ורע יקב" ... שנדפס בעיר הוראדנא שנת תקמ"ח, ומשנת תקס"א ואילך
 נדפסו חלקים נוספים שהם נדירים ביותר. המאמר כתיב חלק מספיקות קודמיו ומעמיד
 היערות לגבי חלק האחר, וראה מס' 61).
 ג) לתולדות הדפוס בווארשא. מתקן את פרידברג באשר לדפוס העברי
 הראשון שבוארשא, ורשם שני ספרים מדפוס זה (מהשנים תקנ"ז—תקנ"ח) "שאינם
 ידועים עדיין אל הביבליוגרפיה". מתאר שינוי סופסטים בספר 'העיסור' (תקס"א).

ת"ז

21. ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים. יי"ז"ב 29 (1947) עמ' 201—
 219. [4] לחות תמונות.
 הוספת: (1) "התנועה אדמיר זצ"ל עם הריסתו קרסין שבאומיך; (2) משה לאנדא (ראה גם
 מס' 58); (3) ר' נתן וועגן די משכילים; (4) צי האט זיך הירש בער הרויזן געשמדט? (וראה
 גם מס' 58); (5) "חסידים שוין קודש".
 תרגום לאנגלית: Rabbi Nakhman Bratslaver and the Maskilim of Uman. in: Yivo Annual of Jewish Science, Vol. 9 (1951). pp. 287-301
 פרק אחר תורגם לעברית: מדוע קבע ר' נחמן מברסלב מושבו באומאן? (הצפה, כ"א
 תשרי תשל"ד).

ת"ס — ת"י

22. נוספות ל"הדפוס העברי בשקלאווי". ק"ס כ"ה (תשי"ט) עמ' 315—320; כ"ו
 (תשי"י) עמ' 101—111; 216.
 מוסיף 29 ספרים ו-30 הערות, תקונים והשלמות לרשימת א. יערי (ק"ס כ"ב). מזהה את
 מחברו של ספר "עוזר ישראל", שקלאווי תקמ"ה. — ראה גם מס' 94.

23. לעגענדע און אמת וועגן די חסידישע דרוקערייען — וועגן דעם כאראקטער
 פון די יידישע דרוקערייען אין אוקראינע, ווייסרוסלאנד און ליטע ביז 1836.
 יי"ז"ב 34 (1950) עמ' 182—208.
 הוספת: (1) טאפעלע הסכמות (בספר "ארבע מאות שקל כסף", קארעץ תקס"ד. וראה גם
 מס' 87); (2) וועגן דער באציונג פון משכילים צו קבלה; (3) סודליקאוו און די רוסישע
 צענזור.

סקירת תולדות הדפוסים ותנובתם וסתירת הדעה כי דפוסים אלה גוסרו במאה הי"ח ע"י
 חסידים, לצורך הדפסת ספריהם. דחה גם את הטענה כאילו היתה קיימת צנזורה חסידית.
 פרק מתוך מאמר זה נדפס ב"די אידישע היים", ג"י. כרך 7 (אלול תשכ"ה) עמ' י"ב—י"ג:
 די פארשפרייטונג פון תורת ה"ד דורך "פארשרייבער" און "קאפיסטן".

ת ש י " א

24. הדפוס העברי באונגוואר. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 115—116. 7 הוספות ו-6 תיקונים לרשימותיהם של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ד) ו-ג. בן-מנחם (ק"ס כ"ה).

25. לתולדות הדפוס העברי בסלאוויטא. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 117—119. מקדים את שנות פעילותו של המדפיס ר' משה שפירא, ומייחס לו את ייסוד הדפוס העברי בסלאוויטא.

26. הדפוס העברי במונקאטש. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 261—279; 382—388. (1) 113 הוספות לרשימותיהם של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ה—כ"ו) ו-ג. בן-מנחם (ק"ס כ"ו). זיהוי מחברו של "תורת העמים", מונקאטש תרנ"ט, השערה בדבר מחבר "דרך הטוב", מונקאטש תרס"א (וראה: י.י. כהן, ארבעה ספרים אנונימיים ומתבריהם, ק"ס ל"ג, עמ' 135—136; ג. בן-מנחם, הצפה י"ז מרחשוון תשכ"ד — ואח"כ בספרו "בשערי ספר", ירושלים תשכ"ו, עמ' 120). (2) 8 הערות ותיקונים לרשימתו של בן-מנחם (ק"ס שם). וזיהוי מחברו של הספר "חכמי יון", מונקאטש תרס"ה. וראה מס' 13. (3) 57 הערות ותיקונים לרשימתו של פ.י. הכהן (ק"ס שם). ביניהן השגה על ג. שלום המייחס שבתאיזם וגניבה ספרותית למחבר "ספר יראה", ברלין תפ"ד.

ת ש י " ב

27. שערי חב"ד [ביבליוגרפיה של "כל ספרי חב"ד בתורה ובחסידות"] מאת א.מ. הברמן. בתוך: עלי עי"ן, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה (ירושלים תש"ח—תשי"ב) עמ' 293—370. "הרב חיים ליברמן, ניו יורק, היטיב עמדי והעירני על כמה דברים והוסיף הוספות כדי בקצתו המרובה, ואני מביא דבריו במקומם ובסימן כוכב" (שם עמ' 294). 79 הערות והוספות.

ההוספות הקשורות בספרי אדמו"ר הרש"י חזרו ונדפסו במאמרו של הברמן "תורת הרב" (רשימה ביבליוגרפית של כל ספרי רבי שניאור זלמן מלאדי וספרים עליו) בתוך: "ספר הקץ", קובץ מאמרים על אדמו"ר הוקן רבי שניאור זלמן מלאדי למלאות ק"ן שנה להסתלקות. ירושלים, קריית-ספר (1969), עמ' 133—171, אך רובן ככולן בהשמטת הכוכב, וללא איזכור שמו של ליברמן, אף שהערותיו נותרו בלשונן: "ראיתי...".

28. דיסקוסיע, באמערקונגען צו שלמה נאָבלס ארטיקל: "ר' יחיאל-מיכל עפשטיין — אַ דערציער און קעמפער פאר יידיש אין 17טן י"ה" (ייחואָ-בלעטער, XXXV, זו' 121—138). יידו"ב 36 (1952) עמ' 305—319. לתכנתם של הספרים "סדר תפלה ישראל", תנ"ן; "דרך הישר לעולם הבא", פ"פ תס"ד; "קיצור שלי"ה", פיורדא תנ"ג, ומחברם ר'י"מ עפשטיין. רישום 39 מהדורות מהספר "עץ חיים" — תרגום "קיצור שלי"ה" לאידיש (ומקים את שם המתרגם וואלף גרשלש על נחלתו). תיקונים לרישום "קיצור שלי"ה" אצל פרידברג. תגובתו של ש. נאבל, בעמ' 319—321 שם. תרגום לאנגלית (בהשמטת הערות והביבליוגרפיה) Discussion Regarding: Rabbi Yehiel Mikhel Epstein, in: Yivo Annual of Jewish Social Science, Vol. 7 (1952). pp. 298-302.

ת ש י " ג

29. מחבר ספר "מילין דרבנון". ק"ס כ"ח (תשי"ב—תשי"ג) עמ' 416. לסתור דבריו של א.ה. להמן (ק"ס כ"ו) כי ר' ישראל הלוי מואמושט הוא מחבר הספר. — וראה: י.י. כהן, לזהותו של ר' ישראל מ"ש מע"ש, מחבר ספר "מילין דרבנון", ק"ס ל"ב

תולדות אדם

(השי"ז) עמ' 112; ש. ארמון, ר' ישראל מ"ש מנ"ש בעל "מלין דרבנן", תגים א' (תשכ"ט) עמ' 88—93.

30. כיצד "תוקרים" חסידות בישראל? [א]. בצרון 27 (כסלו—טבת תשי"ג) עמ' 165—173.

דוגמאות מקבילות של י. וייס הבניוית, לדעתו, על חוסר ידיעה. מזהה את מחבר אוד-הגנוז. — ראה גם כס' 38, ותרגום לאידיש במס' 52. יצא גם בתדפיס מיוחד (בספירת דפים 10—1) ובו תוספת, תיקון לסעדתו של ב"צ דינבורג בקשר לאור-הגנוז.

31. פון ברחנישן רעפערטואר. יי"ש"פ 13 (1953) עמ' 144—148. נכסס למחזה-בדחנות אידי' ליד פון דעם טעריק". חזר ונדפס בתוך: יודא א. יאפע-בוך, ג.י. ייווא, 1958, עמ' 279—283.

32. טעות צנוור. ק"ס כ"ט (תשי"ג) עמ' 175—176. מזהה את מחבר הקונטרס "זכרון עקיבא", ווארשא תרט"ו, ומעיר על טעות הצנוור בהבנת שיר הפתיחה, שבו המפתח לזיהוי.

ת ש י " ד

33. השמטה בספר "עוז לאלקים" לנחמיא חייא חיון. ק"ס כ"ט (תשי"ג—תשי"ד) עמ' 284.

השלמת קטע שנשמט מהדפוס (ברלין תע"ד) עפ"י כ"י.

34. "בר" — "בנו". הצפה, כ"א סיון תשי"ד. תפלת "רבנו של עולם" שבפתיחת הארון ביר"ט מקורה אינו בספר 'חמדת ימים', והנוסח "וייתקיים בני" קדום הוא, ואינו ענין לשבתאות.

35. פון וואנען שטאַמט די ווענדונג צו דער פריי "צי הערסטו"? יי"ש"פ 14 (1954) עמ' 24—29.

מתייחס לזיכרון בנושא זה בכרכים 7—8 של יי"ש"פ, ומצביע על המקור במנהגי מהרי"ל. וראה דבריהם של: י. בערג (יי"ש"פ 15 עמ' 31); י. עלזעט [הרב אבידע-זלוטניק] (שם עמ' 83—85); י. ריבקנד (שם כרך 18 עמ' 57—58).

ת ש ט " ו

36. לתולדות הדפוס באמשטרדם. ק"ס ל' (תשט"ו) עמ' 279. חלקו הראשון של ספר "ברכת הובח", אמ"ד תכ"ט—ת"ל, נדפס בבית דפוסו של יוסף עטיאש.

37. הדפוס העברי בפאקש. ק"ס ל' (תשט"ו) עמ' 426—433. מוסיף 22 ספרים על רשימתו של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ח).

38. כיצד חוקרים חסידות בישראל. ב'. בצרון 32 (תמוז—אב תשט"ו) עמ' 113—120.

המשך למס' 30. מפרק את הדעה הרווחת שהספר "נוד הדמע" (דירנפורט תקל"ג) מכוון כנגד החסידים. תגובתו של ג. שלום ב"ציון", כ' (תשט"ו) עמ' 73—81. ראה גם מס' 41, ותרגום לאידיש במס' 52.

ת ש ט " ז

39. הדפוס העברי במינסק. ק"ס ל"א (תשט"ז) עמ' 267.

מוסיף שני ספרים לרשימתו של א. יערי (ק"ס כ'), ומעיר על העברת הדפסתו של ספר "יעין-יעקב" ממינסק לקאפוטס.

40. מזויפי שערים. ק"ס ל"א (תשט"ז) עמ' 397—398.
זיפי שערים (פלאגיאטים) ע"י מרדכי נתן שווארץ ומאיר פעקעטע-שווארץ. דאגה: נ. בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ' 106 מס' 106.

41. כיצד חוקרים חסידות בישראל. [ג']. בצרון 34 (תמוז-אב תשט"ז) עמ' 114—122.

המשך למס' 38. עוד על ספר "גוד הרמז" לר' ישראל מזאמושץ (תשובה לפרופ' ג. שלום).
נוגע גם בבעיית זיהוי דפוסי קעניגסברג ומעמל.
יציא גם בתדפיס עם תיקונים ותוספות פאקסימילים מדפוסי קעניגסברג-מעמל.
ראה גם מס' 52.

ת ש י ז

42. ביטויים באידיש בפי יהודי הונגריה]. ייש"פ 17 (1957) עמ' 62—63.
באסאמא; אויפוארטער, ועוד.

ת ש י ח

43. הדפוס העברי בסיגט, מאת נ. בן-מנחם. בתוך ספרו: "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים תשי"ח, עמ' 100—287.
"יבוא על הברכה ר' חיים ליברמן... שהואיל לרשום בשבילי כמה ספרים שלא עלה ביד להשיגם בירושלים" ("דברי הקדמה" שם, עמ' 6). המספרים שהוסיף, 17 ספרים ו-14 גליונות כתבי-עת, מסומנים בכוכב ובסופם הערה: "ספריית הרבי מליובאוויטש, ברוקלין נ"י".
בעמ' 228 מכתב מל', כ"א באדר-שני תשי"א.

44. [אונגארן או אונגערן?]. ייש"פ 18 (1958) עמ' 92.
טוען, בתגובה על דברי מ. שעכטער (ייש"פ 17): אין בידי הפילולוגיה להבניל את המסורה הערת המערכת באותו עמ'.

45. לביבליוגרפיה של א. מ. דיק. ק"ס ל"ג (תשי"ח) עמ' 381—385.
24 הערות השלמות לרשימותיהם של א. יערי (ק"ס ל"ב), י. ריבקינד (יז"ב 36) וש. ניגער (שם). משער זהות מחבר ספר "דרכי עולם" (תרי"ז) וזוהה מחבר הספרים "דברי-תורה", "ספרי-החיים" ועוד. מוסיף לרשימת דפוסי פרסבורג (ק"ס ל"א).
על מאמר זה כותב י. ריבקינד (הדואר, תשכ"ב, גליון ל"ג): "... בידי רשימתו [של ליברמן] 'לביבליוגרפיה של א. מ. דיק'... בשני ספסים — אחד כפי שדפס ואחד מתוקן בידי המחבר, בנוסח שיצא מעטו, ובנדפס כאילו יד צנזור שחורה חלה בדבריו. סירטו והשמיטו את הכתוב..."

ת ש י ט

46. ספר יצירה דפוס פראג. ק"ס ל"ד (תשי"ט) עמ' 399—400.
מהדורה שמציאותה היתה מטלת בספק — שרידה וקיימת.

47. על דפוס האלמנה והאחים ראם. ק"ס ל"ד (תשי"ט) עמ' 527—528.
ממתי החל בית הדפוס להקרא על שם האלמנה והאחים. כקרויח מעתיק פירוש אגטישמי לתיבות "דפוס ראם" (נעתק אח"כ אצל הכרמן, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 179).

48. ורעגן קלאגמוטער. ייש"פ 19 (1959) עמ' 69.
ארבעה מקורות לגלגולה של המלה 'קלאגמוטער'.

ת ש"כ

49. ווער איז אַ שבת־שענקער ? י"ש"פ 20 (1960) עמ' 28—31.
בטוי המשיע אצל י.ל. פרץ, מתפרש ע"י ספרי הפוסקים. הוספת־אגב על הבטוי 'שבת־
בחורים'.
50. וועגן אַ "שבת" וואָס איז איינגעהילט אין אַ סוד. י"ש"פ 20 (1960) עמ'
55—50.
על המנוג לקרא 'שבת' בריקודי התחונה, ונתנית הכסף בה בשעה. השערה נוספת באותו
ענין, משמו של ל', מבאת אצל י. ריבקינד (י"ש"פ 22 עמ' 47 הע' 15) המוסיף ומחוק
השערה זו.
51. ווייסע חברה. י"ש"פ 20 (1960) עמ' 100—102.
סבור שבטוי זה אינו כנר גנאי לחסידים, ולא למבוגרים בכלל. הערת י.מ. [יודל מארק]
בסוף המאמר.

ת ש"כ א

52. כיצד זוקרים חסידות בישראל. (ד). בצרון 43 (טבת־שבט תשכ"א) עמ'
161—154.
המשך למס' 41.
מפריך את טענותיו של ג. שלום (תריץ כ') כי בספר "משמרת הקודש", זאלקווא תק"ו,
מצויים דברי קטרוג וגנאי על הבעש"ט. (וראה גם מס' 59). תגובתו של ג. שלום באה
בספרו "דברים בגוי" (ת"א תשל"ו), עמ' 300 הע' 20א. מ. פייקאו' בספרו "בימי צמיחת
החסידות", ירושלים (תשל"ח) עמ' 132—141 מחזק דברי ל'. (וראה המחקרים הרשומים
בהע' 116 שם).
תרגום לאידיש של פרקים א', ב', ד' מסדרה זו הופיע ב"אידישער קעמפער", כ"ז אלול
תשכ"ח (20.9.68).
53. "תחנה אמהות" ר"תחנה שלשה שערים". ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 119—122.
מתאר שני סוגים של "תחנה אמהות". גלגולי נוסחאות משובשים ב"תחנה שלשה שערים"
וטעויות הרשמים.
54. ספר "אגרת הקודש" דברים מאת ר' מנחם מענדיל מוויטעבסק, ר' אברהם
מקאליסק ועוד ... ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 127—128.
מקדים את הדפוס הראשון לשנת תקנ"ד, ומתאר חמש מהדורות חמושים.
55. דפוס בלתי ידוע של ספר "אותיות דרבי עקיבא" עם כוכבים. ק"ס ל"ו
(תשכ"א) עמ' 543—544.
דפוס לבוב תקמ"ח, עם הנספחים של ה"גרעם אלימלך" מאותה שנה.
56. הערות למאמר "ר' אליעזר טאווייר ומפעלו הספרותי" (ק"ס ל"ה 499—520).
ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 272.
שלשה ספרים שנעלמו מא. יערי (ק"ס שם).
57. "תב"ד(י) ען זיך" און "תב"דניצע". י"ש"פ 21 (1961) עמ' 76—80.
גלגולן של מלים ומשמעויות שראשיתן בחסידי חב"ד ומנהגיהם.

ת ש"כ ב

58. הירש בער הוויץ גישתו לתלמוד. בצרון 45 (כסלו—טבת תשכ"ב) עמ'
57—52.

מיישב תמידותיו של ר. מאהלר (דברי ימי ישראל, ד', נספח ל"ב) באשר להנהגתו של הדרוץ אחר המרתו. והספה: אודות משה לנדא נכדו של ה"גודע-ביהודה" וגיטו של הדרוץ. תרגום לאידיש: "אידישער קעמפער", י"ד ניסן תשכ"ט (2.4.69).

59. ר' משה מסאטאנוב וספרו "שימוש חכמים". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 272. רישום מהדורות הספר, ומוכיח כי ר"מ מסאטאנוב היה מגיד בסניאטין ולא רב — כדבריו במאמר קודם — ר' לעיל מס' 52.

60. בעל "חיי אדם" והגר"א מווילנא. ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 413—414. בנוסח הקמאי של היחיי אדם" מתנצל ר' אברהם דאנציג על שאינו מביא דברים בשם הגר"א והימנעותו מלכתוב בשמו דברים שאינם נראים לו (ועוד שינויים).

61. ספר "זרע יעקב" על מגילת "איכה". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 414—415. חלק נוסף שלא נרשם במאמר "לתולדות הדפוס ברוסיא" (מס' 20).

62. הדפוס הראשון של ספר "ערבי נתל". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 532. תיקון לדברי נ. בן-מנחם (ק"ס ל"ז). על שינויי הצנזורה במהדורת תקצ"ה.

63. [יסורי גלגולים של הידיש]. ייש"פ 22 (1926) עמ' 31. ציטוט מצ' וואָלף אין אַ שעפּספעל', ווארשא 1892. [חתום: ח.ל. ניויאָרק].

64. מאכט ארפמערקואם אויף טעותים וועגען חסידים. דער טאָג-מאַרגען זשורנאַל, 30 יאָנואַר 1962. מכתב למערכת. תקונים למאמרו של מ. אונגער, בגל' 14.1.62.

ת ש כ ג

65. סידור התפלה דמצורף לס' "שפתי ישנים". ק"ס ל"ח (תשכ"ג) עמ' 276. מקדים את הדפסת הסידור לשנת תל"ח, ומסביר טעם צירופו ל"שפתי ישנים".

66. ספר "תקוני שבת". ק"ס ל"ח (תשכ"ג) עמ' 401—414; ל"ט (תשכ"ד) עמ' 109—116.

"... להלן ארשום רק כמה מהדורות שנודמנו לידי ושיש לי מה להעיר עליהן, או מהדורות החסרות ברשימת פרידברג הנ"ל [ב'בית עקד ספרים]".

א) ספר "תקוני שבת" עם פירוש "מבחת יעקב" (8 מהדורות. מאתר את הדפוס הראשון לשנת ת"א).

ב) ספר "תקוני שבת" בלא פירוש (18 מהדורות. מקדים את המהדורה הראשונה לשנת שפ"ח לכל המאוחר. מזהה את הדפוס הראשון של "שומר שבת" ושל "תקן מועד").

ג) ספר "תקוני שבת" עם תרגום יהודית-אשכנזית (מהדורת תקכ"ב). על התרגומים הראשונים של המשנה לאידיש [וראה: א. יערי, הערה למאמר "ספר תקוני שבת", ק"ס מ' (תשכ"ה) עמ' 135].

ד) ספר "תקוני שבת" — חלקים (19 מהדורות. על הסיבות למיעוט הדפסת 'תקוני שבת' השלם בסולין. על המו"ל ר' מרדכי צבי ב"ר שמחה בראנשטיין שהרבה בהדפסת ספרי המו"ד. מדפיסי ווארשא המעלימים שם עירם).

וראה: י.י. כהן, ספר "תיקני שבת" (מילואים לרשימת ליברמן ...), ק"ס ל"ט (תשכ"ד) עמ' 539—548.

67. [רב ורע"ב]. ייש"פ 23 (1963) עמ' 61. הערה לדברי מ. מדן (ייש"פ 23).

ת ש כ ך

68. ספר "נחלת שמעוני". ק"ס ל"ט (תשכ"ד) עמ' 549—551.
 דפים מהדפסה בלתי ידועה בהמבורג תפ"ח (פשרו של ציוד השער ומאין נלקח. שני טפסים שונים מהספר פרי עץ חיים, אמ"ד תק"ב).
 69. רבנישע עטימאָלאָגיעס פון יידישע ווערטער. ייש"פ 24 (1964) עמ' 58—60;
 (1967) עמ' 58—59.
 בלשנות רבנית המבארת מלים אידישאיות כגלגולן של מלים עבריות או כנוטריקונים.
 * ספר "תקוני שבת", ק"ס תשכ"ד — ראה במס' 66.

ת ש כ ך

70. וועגן דעם ספר המגיד און זיין מחבר. ייש"פ 26 (1966) עמ' 33—38.
 שנת פטירת בעל ה'מגיד'. כל ההוצאות שמשנת שפ"ג ואילך אינן של ר' יעקב ב"ר יצחק מאַגנוב בעל ה'צאינה וראינה!
 חזר ונדפס (בהשמטת כמה הערות) ב"די אידישע היים", כרך 9 (תשרי תשכ"ח), עמ' ר'—ח'.
 ראה גם מס' 77.
 70א. "שבחי האר"י בידיש, מאת מ. בניהו. בתוך: 'ארשת' ספר שנה לחקר הספר העברי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' 481—489.
 שבע הוצאות (בשמות שונים) וארבעה פקסימילים נוספו ע"י ל'.

71. על "הג"ה דר"ע". סיני נ"ט (תשכ"ו) עמ' קס"ז—קע"ג.
 בדפוסים מסוימים של פירש"י לנ"ך באו הוספות החתומות "הגה דר"ע" והן מרבי עובדיה הנביא, ונדפסו לראשונה בנ"ך "אגדת שמואל", אמ"ד תנ"ט (מספר יחוקאל שבמהדורה זו נמצאים טפסים שלמים וטפסים מצונזרים). בדפוסים מאחרים אין להבחין בין ההגהות לבין פירש"י. ראה מס' 72.

ת ש כ ך

72. השלמה ל"הג"ה דר"ע". סיני ס' (תשכ"ז) עמ' פ"ח—צ'.
 דרעורים על הליקוטים שנכנסו לתוך פירוש רש"י. המשך למס' 71.
 73. השגה ציון 32 (תשכ"ז), גליון ג'—ד', עמ' 229.
 על ר' שלמה מטולצ'ין שבנאמרו של בן-ששון ב'ציון' שנה ל"א.
 * רבנישע עטימאָלאָגיעס... ייש"פ 1967 — ראה במס' 69.

ת ש כ ך

74. קאָלים, כלה-געלט, מהר און — נדן. ייש"פ 28 (1968) עמ' 24—26.
 על הבלבל בין ארבעת המושגים. בסוף המאמר הערת המערכת.
 75. [גלגולי היידיש ועושרה]. ייש"פ 28 (1968) עמ' 29.
 ציטוטים מה"וואַרשויער יידישע צייטונג", 1867.

ת ש כ " ט

76. אגרת אדמו"ר הזקן 'וצדקה כנחל איתן'. ספר הקן, קובץ מאמרים על אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן מלאדי למלאות ק"ן שנה להסתלקותו (בעריכת הרב ע. שטיינזולץ). ירושלים, קרית-ספר (1969). עמ' 66—69. השלמת האגרת שנתפרסמה מכת"י מכוונת ל'עולים' אל הרבי ולא לעולים לא"י.

ת ש " ל

77. נאך א ווארט וועגן ספר המגיד און זיין מחבר. ייש"פ 29 (1969—1970) עמ' 76—73.

המשך למט' 70. מוכיח כי "המגיד" נדפס לראשונה בלובלין שפ"ג, ומתברר נפטר באותה שנה. התרגום המקורי של ר' יעקב ב"ר יצחק מ'אגאדוע לא נדפס מעולם!

78. א ליטערארישער קרייאָז. אידישער קעמפער, כ"א אדר א' תש"ל (27.2.70). טאָרריס יצחק המוטרע ב'לעקסיקאָן פון דער אידישער ליטעראַטור" לא היה ולא נברא, וכל הביורגריה שגרשמה שם אינה אלא זיוף!

79. דפוסי קארעץ. שו"ת בית חדש החדשות. קארעץ תקמ"ה. סיני ס"ו (תש"ל) עמ' ס"ג.

טופס שונה מהגרשם. תוספת דפים ל"קונטרס אחרון" ע"י המרלים. ראה גם מט' 84.

80. למאמרו של י. תשבי "דרכי הפצתם של כתבי קבלה לרמח"ל בפולין ובליטא" (לעיל ע' 127 ואילך). ק"ס מ"ה (תש"ל) עמ' 452. דעת חב"ד על הספר "חוקר ומקובל".

81. ספר "ממני". סיני ס"ו (תש"ל) עמ' קס"ז. ספר בשם זה שנרשם אצל פרידברג, אינו אלא ה"אגרת" שהדפיס והמברג.

82. תלמוד בבלי, דפוס אמשטרדם ד'. סיני ס"ז (תש"ל) עמ' רכ"ה—רכ"ו. דוחה השערות של רנ"ג רבינוביץ לסיבת הפסקת ההדפסה בין השנים תק"ח—תקכ"ג. בדברי המדפיסים — בנוסח המצוי בטפסים מועטים — מפורש כי כספי הפרנאמינטים הספיקו רק כדי הדפסת מחצית הש"ס, ונאלצו לגייס כספים ממקורות נוספים.

ת ש ל " א

83. מגיה ולא מנהל דפוס. הצפה, כ' כסלו תשל"א. על ר' שמעיה ב"ר יששכר בער, המגיה בבית דפוסו של ר' ישראל ב"ק בצפת.

84. דפוסי קארעץ. סיני ס"ח (תשל"א) עמ' קפ"ב—קפ"ט. (א) שושן טודות, קארעץ תקמ"ד (אחדות מחברו ר' משה הגולה מקיוב. נוסחאות כ"י של החרוזים בראש הספר שר"ם. כ"י שז"ס וגלגליו). (ב) ספר יצירה, עם פירוש מספיק... קארעץ, תקל"ט (שהוא חלק משד"ס). מעתיק מכת"י את הפירוש לברייתא האחרונה של סי' יצירה, אשר לא בא בדפוס. ראה מט' 85.

85. דפוסי קארעץ. סיני ס"ט (תשל"א) עמ' רפ"ח—רצ"ח. מדפיסים; הספרים שנדפסו אצל ר' יוסף זאב ב"ר אליהו; ההדפסה נבצעה בקארעץ ולא בביליזורקע או בפולנאה כדעת הביבליוגרפים; שותף נוסף לבית הדפוס של ר' אברהם ב"ר יצחק; הר"ר מרדכי ב"ר פנחס אבד"ק קארעץ; משניות קארעץ (חקס"ו); שני ספרים שטרם נרשמו מאריכים את תקופת דפוסו של ר' שמואל ב"ר יששכר בער בקארעץ; שני תיקונים

תולדות אדם

למאמרו של א. יערי "שתי מהדורות ייסוד של שבחי הבעש"ט" (ק"ס ל"ט). — בסופו תיקון סערת למס' 84 עמ' קפ"ו.
ראה מס' 87.

86. [ביטויים]. ייש"פ 30 (1971) עמ' 90—91.
1) 'קינד את' קינל' [וראה הערת מ. שעכטער על אתר]; 2) "אנגעשטעלטע", "יונגע-לייט", "יונגער מענטשן".

ח של "ב

87. דפוס קארעץ. סיני ע' (תשל"ב) עמ' קס"ו—קפ"ז.
א) שינוי טפסים ושינויים בכריכה. ב) שינוי הסכמות (הסיבה לטפסים של "ארבע מאות שקל כסף" עם הסכמת רלוויץ מברדיצ'וב, ואחרים עם הסכמת ר"ח מזלח'ין — ראה גם מס' 23). ג) שינויים בהקדמה (רושם גם את הספר גן המלך, קארעץ תקפ"ג, שלא נודע לביבליוגרפים). ד) מתי נסגר הדפוס בקארעץ? ה) תקונים (רושם גם את סידור ר' שבתאי מראשקוב שלא נרשם קודם). ו) נוספות (חמשה ספרים שלא נרשמו). ז) גספח (שני ספרים שהדפיס ר' שמשון יואל הלוי שפירא באוסטרהא).
הדפיס ר' שמשון יואל הלוי שפירא באוסטרהא).

ת של "ג

88. ספר גבעת שאול. סיני ע"ב (תשל"ג) עמ' שפ"ט—שצ"ג.
במהדורת ווארשא תרס"ב שינה המו"ל, אור והדפסה, את הפרק על החרמת שגיחא שב"תולדות המזכ"ר".
תרגום לאידיש, בנוסח מרחיב יותר: ר' שאול מארסעירא און דער חרם ארץ שפינגאזע. אידישער קעמפער, ערב ר"ה תשל"ד (21.9.73).

89. ספר חובת הלבבות לר' בירך מקאלביסוב. סיני ע"ג (תשל"ג) עמ' קס"ו—קע"ד.
ירשום טפסים שלמים מחמש המהדורות שנכתבו בהן רושמייהו.
ראה גם אצל מ. חונדר, מאורי גליציה, ירושלים תשל"ח, עמ' 490—492.

90. וועגן אמתן מתבר פון "תלאות המורים". אידישער קעמפער, כ"ח אדר תשל"ד (22.3.74).
ז. רייזן וצ. שארפשטיין פלפלו עפ"י הנוסח האידי, ולא ידעו שאינו אלא תרגום מאוחר והספר נכתב במקורו עברית.
הזר תדפס (בהשמטת ההערות) ב"דער וועג", מעקסיקא, 28 יוני 1974.

ת של "ה

90א. "הוט" הוא בית מלאכה ולא "קרונ". הצפנה, ל' שבט תשל"ה.
סעויות בתרגום מאידיש במאמר "לפנים בעיר קראקא וסביבותיה", הצופה ה' שבט תשל"ה.
91. לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה. עלי ספר א' (סיון תשל"ה) עמ' 129—138.

א) ספר זאת תורת האדם (שני ספרים שונים באותו שם ומאותו מחבר, ולא נרשמו כראוי).
ב) הדפוסים העבריים באוסטרהא ובסדילקאב (ר' מנחם מענדיל ב"ר יעקב ח' מנחם מענדיל ב"ר יעקב קאפיל [תרי גברי שפרידברג איחדם]. "קב הישר" בתרגומו של ר' משה ב"ר נתן נטע (סדילקאב תקפ"א) ר"שבט מס"ר בתרגומו של הנ"ל (סדילקאב תקצ"ג) [וראה כס' 95]. "צילותא דאברהם" (חמ"ד תקפ"א) נדפס אף הוא בסדילקאב ולא באוסטרהא).

ת של "ו

92. שיבושו של נוסח. הצפנה, ט' חשוון תשל"ו.
על נוסח "אליהו זכור לטוב וישוע שר הפנים" ביה"ר שאומרים בשעת תקיעת שופר.

93. על ספר "אהבת יהונתן" לר' יהונתן אייבשיץ (לרשימתו של א. יערי, "עלי-ספר". א', עמ' 109). עלי ספר ב' (שבט תשל"ו) עמ' 232—234. וראה הערתו של ש. אשכנזי, עלי ספר ג', עמ' 171.

ת ש ל " ז

94. הדפוס העברי בשקלאוו (השלמה לרשימתי ב"קרית ספר", כ"ה—כ"ו, תש"ח—תש"י). עלי ספר ג' (תשרי תשל"ז) עמ' 121—130. הוספת תריסר ספרים. הוספות: "שמאל החונה בגליל העליון"; סדור תפלה, ווילנא תקצ"ו, שנודע ליהודי בוכרה.

95. על ספר "שבט מוסר" עם תרגום ידני חדש. עלי ספר ג' (תשרי תשל"ז) עמ' 166. לתרגום "שבט מוסר" לאידיש, סדילקאב תקצ"ג (ראה מס' 91), קדמה הוצאת [סדילקאב] תקפ"א.

96. תרגום ידני בלתי ידוע של ספר "אלף לילה ולילה". עלי ספר ד' (תמוז תשל"ז) עמ' 156—162. הספר "מראות הצובאות", וואנזבעק תע"ח, אינו אלא תרגום של "אלף לילה ולילה", וקדם לתרגום האידי שגורשם ע"י הביבליוגרפים כתרגום הראשון. תרגום לאידיש: אידישער קעמפער, ר"ה תשל"ח.

ת ש ל " ח

97. הדפוס העברי במאהלוב ע"נ דניסטר. עלי ספר ה' (תמוז תשל"ח) עמ' 186—187. הספר "מעשה רוקח" נדפס במאהלוב בשנת תקע"ז ולא בתקע"ו כדעת א. יערי (ק"ס כ"ג). תיאור טופס עם שתי הסכמות נוספות על אלו שרשם יערי.

שונות

(השתתפות והערות בשמו בחיבוריהם של אחרים)

98. י. ריבקינד, דער קאמף קעגן אַוואַרטשפּילן ביי יידן. ניויאָרק, ביבליאָטעק פון יוואָ, תש"ו. עמ' 66 הע' 17 שני מקורות בשם ל'.

99. י. ריבקינד, דקדוקי ספרים. בתוך: ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, גיירק תש"י. עמ' תסו: "הנהגה הראה השאיל לי הספרן המיטיב ר' חיים ליברמן...". (וראה עוד שם עמ' תיז; תכג [פעמיים]; תכו; תכט).

100. י. ריבקינד, א. מ. דיקס ביבליאָגראַפישע רשימות. יחז"ב 36 (1952) עמ' 191—230. "... צום סוף וויל איך אויסדריקן מיין אויפריכטיקן דאַנק מיין פריינד ר' חיים ליבערמאַנען, דעם ביבליאָטעקאַר פֿון ליבאַוויטשער רבין, פאר שטעלן דיקס קאַלעקציע אין מיין רשות און פאר ווערפולע ביבליאָגראַפישע באַמערקונגען וואָס ער האָט געמאַכט אין שייכות מיט אַט דער אַרבעט" (שם עמ' 207). ריבקינד מציין על 122 ספרים שהשתמש באוסף הנ"ל, מהם 42 שאינם מצויים במקום אחר.

101. י. ריבקינד, עיטור ספרים. SBB 1 (1953—1954) עמ' 204: "וידידיל הטוב ומטיב ר' חיים ליברמן מצא בספריה ליובביץ עוד שני ספרים הכוללים שיערים עם הציור... שניהם דוהרן פארט, תע"ד". (המאמר מוקדש "לידידיל ר' חיים ליברמן, ספרן במדת חב"ד").

תולדות אדם

102. י. ריבקינד, נאטיצן וועגן ווערטער, יישי"ם 17 (1957) עמ' 57. הערה בשם ל'.
103. י. ריבקינד, נאטיצן וועגן ווערטער, יישי"ם 18 (1958) עמ' 24. הערה בשם ל' (מקורות ל'שא').
104. יידישע געלט אין לעבנשטייגער, קולטור-געשיכטע און פאלקלאר. לעקסיקא-לאגישע שטודיע פון יצחק ריבקינד. ניו-יארק, האקדימיה האמיריקנית למדעי היהדות, תש"ך (1959).
- "ביים צווייטלייבן די 'יידישע געלט'... האט א חלק... ר' חיים ליבערמאן. אין משך פון א פאר יאר, האט ער מיר... אנגעוויזן אויף א סך מקורים, לחלוטין זעלטענע און אומבאקאנטע... אויב די שטודיע איז ארויס מער שלמותדיק און א סך רייכער מיט כל מיני 'געלטער' — זאל דאס אויך זיין זיין שר...". (שם, הקדמה עמ' א).
105. י. ריבקינד, ראשי-תיבות, יישי"ם 20 (1960) עמ' 18—19. בשם ל': מקור לר"ת אב"ל — איד בין לוסטיג, בחקירות הלב' אמ"ד תצ"א.
106. י. ריבקינד, א חתונה נאמען... יישי"ם 22 (1962) עמ' 47—48 שתי הערות בשם ל' (שאבאש-שבת; שבת-טאנץ).
107. י. ריבקינד, הגדות כתובות ומצוירות במאה הי"ח. תדפיס מ"הדואר" עם הוספות, ג.י. תשכ"ג.
- בעמ' 8 הע' 3א מביא את הערתו של ל' המקדים — עפ"י כ"י שבספרית ליובאוויץ' — את שנות פעילותו של סופר ומצייר הגדות חיים ב"ר אשר אנשיל מקיצע.
108. י. זנה, ענייני שבתי צבי בפנקסו של רבי אברהם רויגו. ספונות ג"ד (תש"כ).
- בעמ' סח—סט, בשם ל' על התמונה שבשער הרמב"ם, וויניציאה תכ"ה (עם פקסימיל). ראה גם SBB 5 (1961) עמ' ב'.
109. גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך. ניו-יארק תשכ"ב—תשכ"ז.
- "... ביי פארשידענע סטאדיעס פון אונדזער אַרבעט, האבן אונדז שטארק געהאָלפֿן מיט עצות און מיט אַנווייזונגען און דערצו נאָך מיט פֿאַרשידענע ממשותדיקע אַרבעטן אונדזערע שרייַנד די קאַנסולטאַנטן, וואָס מיר זיינען זיי שולדיק אַ ספּעציעלן האַרציקן דאַנק: ... הרב חיים ליבערמאַן...". (הקדמה לכרך 1 — מאת י.א. יאפע וי. מארק — עמ' כד).
- "מיט אַ וואָרעם געשיל פֿון דאַנקשאַפֿט דערמאַנען מיר הרב חיים ליבערמאַן, וואָס ער האָט פֿאַרן צווייטן באַנד צוגעשטעלט עטלעכע טויזענט וויכטיקע ציטאַטן, אויסגעשריבן פֿון ביכלעך פֿון דער פֿאַלקס ליטעראַטור ווי אויך פֿון אַ צאָל שרייַבערס פֿון 19טן יאָרהונדערט" (הקדמה לכרך 2 — מאת י. מארק — עמ' כ).
110. שמעונות וסיפורים מרבותינו הקדושים, חלק שלישי, מאת רפאל נחמן ב"ר ברוך שלום הכהן, כפר חב"ד תשל"ז. בעמ' 231—236, 302—304 מכתבים של ל' וזכרונות שנרשמו מפיו בקשר למאסרו עם האדמ"ר רי"צ מליובאוויטש (תרפ"ז) ופרשת ההצלה מאורשא בעת המלחמה (ת"ש).

ראשי-תיבות:

יור"ב = יוחא בלעטער.

יישי"ם = יידישע שפראך.

ק"ס = קרית-ספר.

Studies in Bibliography and Booklore = SBB

מפתח התיבורים

המגיד (תרגום התנ"ך) 18 70 77	אגודת שמואל (גי'ך) 71
מוסר לבני עולה 15	אגרת . . . (הומברג) 81
מילין דרבנן 29	אגרת אדמ"ר הזקן 76
מלאכת המספר או מלאכת מזשבת 17	אגרת בעלי חיים 8
ממני 81	אגרת הקודש 54
מנחת יעקב (על עולת שבת) 66	אהבת יהונתן 93
מעשה רוקח 97	אהבת ישראל 45
מראות הצובאות 96	אור הגנוח 30
מרדכי און אסתר 2	האורח 13
משל ומליצה 5	אותיות דרבי עקיבא 55
משמרת הקודש 52	אלף לילה ולילה (אידיש) 96
משנה (קארעץ) 85	ארבע מאות שקל כסף 23 87
נוד הדמץ 38 41	הבהלה 13
נחלת שמעוני 68	בית־חדש (שר"ת ב"ח החדשות) 79
סדור התפלה שעם שפתי ישנים 65	דער בלומענגארטען 3
סדור ליהודי בוכרה 94	ברכת הזבח 36
סדור ר' שבת' מראשקוב 87	גבעת שאול 88
סדור "תפלת נהורא השלם" 4	גדולת יוסף 19
סדר תפלה ישרה 28	גן המלך 87
עוז לאלקים 33	גר הצדק 13
עוזר ישראל 22	דברי חכמים — ספורי חכמי יון 13
עייטור 20	דברי תורה 45
עין יעקב 39	דרך הטוב 26
עץ חיים (תרגום 'קיצור של"ה') 28	דרך הישר לעולם הבא 28
ערבי נחל 62	דרכי עולם 45
פרי עץ חיים (שרית) 68	הגדה של פסח 11
צדה לדרך 45	הגה' דר"ע 71—72
צילותא דאברהם 91	זאת תורת האדם 5 91
קב הישר (באידיש) 91	זכרון עקיבא 32
קדושת הארץ 45	זרע יעקב 20 61
קיצור של"ה 28	חובת הלבבות (לר' בירך) 89
רוממות ישראל 45	חוקר ומקובל 80
רוממות נשמת ישראל 45	חיי אדם 60
שבחי האר"י (אידיש) 70א	ספר החיים 45
שבחי בעש"ט (אידיש) 1 6 19 85	חכמי יון 26
שבט מוסר (אידיש) 91 95	ידישן פאר־פסח 14
שומר שבת 66	ילקוט הרועים 14
שושן סודות 84	ס' יצירה 46 48
שימוש חכמים 99	ס' יצירה 46 84
תורת העמים 26	ליד פון דעם טעריק 31

תולדות אדם

תרגום התנ"ך לבל"ץ 18	תחנה אמהות 53
תקן מועד 66	תחנה שלשה שערים 53
תקוני שבת 66	תלאות המורים 90
	תלמוד בבלי (אמשטרדם) 82

מפתח מקומות הדפוס

גאודוואר 20	אונגוואר 24
סודליקאוו 23 91	אוסטרהא 85 87 91
סיגט 43	אמשטרדם 36 82
סלאוויטא 25	בליזורקע 85
פאקש 37	דיהרנפארט 101
פולין-רוסיא 23	המבורג 68
פולנאא 85	ווארשא 20 66
פרסבורג 45	ווילנא 7 47
צפת 83	לאשצוב 9 12
קארעץ 6 79 84 85 87	מאהלוב צ"נ דניסטר 97
קעניגסבערג 41	מונקאטש 26
שקלאוו 22 94	מינסק 39
	מעמל 41

מפתח אישים

משה הגולה מקיוב 84	אבן רש"ד 13
משה מסאטאנוב 59	אליהו מזרחי 17
משה חיים לוצאטו 80	בירך מקולביסוב 89
נחמן מברצלוב 21	בראנשטיין, מרדכי צבי ב"ר שמחה 66
עובדיה הנביא 71-72	דיק, איזיק מאיר 13 17 45 100
עפשטיין, יחיאל מיכל 28	הורוויץ, הירש בער 21 58
פאוור, אליעזר 56	וואלף, גרשלה 28
פעקעטע-שווארץ, מאיר 40	ווארטמאן, משה 45
פראדקיץ, שניאור זלמן 10	זליקוביץ, משה 14
שווארץ, מרדכי נתן 40	חיים ב"ר אשר אנשיל מקיצע 107
שלמה מטולצ'ין 73	טאָרדיס, יצחק 78
שמאל החונה בגליל העליון 94	יעקב ב"ר יצחק מיאנוב 70 77
שמעיה ב"ר יששכר בער 83	ישראל הלוי מזאמושטש 29
שניאור זלמן מלאדי 27	לוי יצחק מברדיצ'וב 6 20
שניאורסון יוסף יצחק מלובאוויטש 110	לאנדא, משה 21 58
שצקס, משה אהרן 14	מנחם מענדיל ב"ר יעקב 91
	מנחם מענדיל ב"ר יעקב קאטיל 91